

DAAR IS GEEN WOORD FRANS BIJ

Het beeld van vreemde talen in Nederlandse uitdrukkingen

NICOLINE VAN DER SIJS

DAAR IS GEEN WOORD FRANS BIJ

Het beeld van vreemde
talen in Nederlandse
uitdrukkingen

/instituut voor de Nederlandse taal/

SCRIPTUM

Copyright 2023 © Nicoline van der Sijs | /instituut voor de Nederlandse taal/

ILLUSTRATIES Frank Landsbergen

VORMGEVING BINNENWERK & OMSLAG www.igraph.be

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd in enige vorm of op enige wijze zonder schriftelijke toestemming, met uitzondering van korte citaten als onderdeel van kritieken en boekbesprekingen.

ISBN 978 94 6319 273 6

NUR 616

ivdnt.org

scriptum.nl

Inhoud

Voorwoord	9
1 De maatschappelijke positie van vreemde talen	12
Spaans met God, Italiaans met vrouwen en Nederlands met paarden	13
Op de Franse school leren parlesanten: het vreemdetalen-onderwijs	16
Boekentaal: leermiddelen voor vreemde talen	22
De Franse titel: taalkeuzes in boeken	26
2 'Kromtaal': spotnamen voor vreemdetaalgebruik	34
Skiduits: vernoemingen naar een plaats	37
Managersengels: vernoemingen naar een persoon	42
Hondenlatijn: vernoemingen naar een dier	44
Frans met haar op: vernoemingen naar een gebrek	46
Tijdslijn van spotnamen	48
Nederengels: benamingen voor niet-standaardtalige variëteiten van het Nederlands	50
3 Dat is Grieks voor mij: de moeilijkste talen	53
4 Daar is geen woord Spaans bij: de duidelijkste talen	58
5 Herkomstaanduidingen: Turkse tarwe	62
Exotische soortnamen	64
Taboe	66

6 Een vreemde taal bezigen als metafoor	68
Spreken	68
Schrijven	71
Vloeken en liegen	72
Van opscheppen tot openhartig zijn	74
7 Veelzeggende uitdrukkingen: in een Franse colère schieten	77
Franse onbetrouwbaarheid en slordigheid	78
Spaans benauwd	82
Aan de Turken overgeleverd	84
Een Engels verstand	87
De Griekse liefde	89
Russische toestanden	90
Een Chinese vrijwilliger	91
Een Noorse kerel	93
Een Poolse landdag	93
Duitse kracht, Friese stijfkop, Hongaarse boel, Portugese hoer, Schots antwoord en Zweeds huishouden	94
Een Deen van een vent, een wilde Ier en een Japanse rok	96
Van historisch tot positief	97
Chronologie van de uitdrukkingen	99
8 En de dialecten?	104
Een Frans snelzeikertje	105
Een Engelse nothing	109
Spaans kijken	111
Turken	113
Een Poolse scheet	114
Chinees lepel	115
Italiaanse hak	116
Duitse herrie	116
De balans	116

9 Taalvragen en stereotyperingen	119
Waarom is Italiaans de taal van de muziek?	119
Fries is de taal van het hart	122
Frans is een romantische taal en andere stereotyperingen	124
10 Taalvergelijkingen	135
Zo Engels als high tea: de Engelstalige wereld in vergelijkingen	138
Zo Frans als camembert en zo Duits als Bratwurst	142
Zo Italiaans als pasta pesto	144
Zo Fries als fierljeppen	145
Etenswaren en cultuur	145
Een inkijkje	147
11 Welk beeld rijst er op?	149
Frans wat de klok slaat, maar Engels rukt op	151
Figuurlijke uitdrukkingen, moppen en taalvergelijkingen	155
12 En nu andersom: het imago van Nederland(s) in andere talen	158
Dutch in Groot-Brittannië	158
Dutch in de VS	159
Moderne stereotyperingen: clog wogs en wooden heads	161
Hollands en Vlaams	163
Zuinig, gierig, krenterig en schriel	165
Gebrek aan verfijning	166
Autorijden en voetbal	166
Een keelziekte	167
Goedmoedig	168
13 Een spiegel voorhouden	170
Dankwoord	173
Overzicht van de figuren	175
Noten	177
Literatuur	186

Voorwoord

Meertaligheid en de houding tegenover andere talen staan momenteel sterk in de belangstelling. Maar hoe dachten de bewoners van de Lage Landen in het verleden over de verschillende vreemde talen? Die vraag probeer ik in dit boekje te beantwoorden op basis van allerlei soorten uitdrukkingen met taalnamen: welke talen spelen in uitdrukkingen een rol en wat voor betekenissen hechten we aan bijvoorbeeld *Frans*, *Duits* en *Engels*? Is er een reden dat we spreken over *Fransen complimenten* en niet over *Engelse* of *Duitse complimenten*?

Het boekje is geworteld in het imagologische onderzoek dat sinds halverwege de twintigste eeuw onder literatuurwetenschappers opgang maakt. Die literatuurwetenschappers bekijken in literaire teksten en andere cultuuruitingen welke beelden er bestaan van andere culturen, hoe die beelden zijn ontstaan en waar stereotyperingen als de botte Hollander, de bourgondische Fransman en de stugge Fries vandaan komen.¹ Ook in de taalkunde krijgt dergelijke beeldvorming recent aandacht. Zo verzamelde Mineke Schipper in 2004 internationale spreekwoorden over vrouwen, Gaston Dorren schreef in 2020 een boek met alle Engelse uitdrukkingen met *Dutch*, en nog recenter publiceerde Ewoud Sanders boeken over de beeldvorming van joden in Nederlandstalige jeugdverhalen en uitdrukkingen, en over de geschiedenis van het N-woord.

Het imagologische onderzoek in dit boekje berust op spotnamen als *hondenlatijn* en *keukenmeidenfrans*, op uitdrukkingen (in de ruimste zin van het woord) en op taalvergelijkingen als *zo Italiaans als ravioli*. Uit het bestaan van uitdrukkingen als *dat komt mij Spaans voor*

of dat is Hebreuws voor mij kunnen we opmaken hoe de bewoners van de meertalige Lage Landen in de loop van de tijd dachten over de verschillende vreemde talen. Welke talen worden het meest genoemd in spotnamen, uitdrukkingen en vergelijkingen, en verandert dat in de loop van de tijd? Welke talen hadden een hoog prestige en welke een lager? En hoe komt dat? Heeft dat wellicht te maken met de positie van de talen in de maatschappij of in het onderwijs? Om die laatste vraag te kunnen beantwoorden gaat het eerste introducerende hoofdstuk in op de maatschappelijke positie van vreemde talen door de eeuwen heen. Als tegenwicht van het voorgaande is hoofdstuk 12 van het boekje gewijd aan het beeld van Nederlands, Hollands en Vlaams in andere talen,² en in hoofdstuk 13 trek ik kort een vergelijking tussen het beeld van talen *in* het Nederlands en *over* het Nederlands.

De uitdrukkingen en spotnamen heb ik verzameld uit een groot aantal bronnen zoals (oude en moderne) spreekwoordenboeken en historische woordenboeken,³ dialectwoordenboeken,⁴ digitale teksten en krantenbestanden en sociale media.⁵ De verzameling bevat dus ook verouderde en regionale woorden en uitdrukkingen, omdat die het beeld van vreemde talen in het verleden schetsen.⁶ Tussen haakjes geef ik telkens het jaartal waarin de uitdrukking of samenstelling het eerst in de bronnen is genoemd. Dat maakt het mogelijk te zien of de aandacht voor specifieke talen in de loop van de tijd verandert.⁷

Ik heb zoveel mogelijk die uitdrukkingen geselecteerd die specifiek op talen betrekking hebben, maar in de praktijk bleek die beperking lastig. De meeste taalaanduidingen zijn immers afgeleid van geografische namen of volkennamen. *Engels* betekent zowel '(gesteld in) de taal van de Engelsen' als 'afkomstig uit Engeland'. Om welk van beide betekenissen het gaat (een taalaanduiding of een herkomst-aanduiding) kan blijken uit de context, maar lang niet altijd is evident wat er is bedoeld: zijn *Franse complimenten* oorspronkelijk in het Frans verwoorde complimenten of complimenten zoals men ze in Frankrijk geeft? In het mentale lexicon of woordgeheugen van taalgebruikers zijn de verschillende betekenissen met elkaar verknoot en niet duidelijk van elkaar gescheiden, en daarom maak ik in dit boekje ook geen scherp onderscheid. De taal is immers gans het volk.

In het boekje draait het om het beeld van vreemde talen, niet om dat van de verschillende dialecten die in de Lage Landen gesproken worden. Daarover bestaan namelijk al andere publicaties.⁸ Wel komen regionale uitdrukkingen en spotnamen aan de orde, en wordt de vraag beantwoord of er regionale verschillen in de beeldvorming over vreemde talen bestaan.

Dit boekje verschijnt als nieuwjaarsgeschenk van het Instituut voor de Nederlandse Taal en vormt tevens mijn officiële afscheid van dat instituut, waar ik de laatste jaren voor mijn pensioen met zeer veel plezier heb gewerkt. Ik ben echter niet van plan *een Frans afscheid te nemen of to do a Dutch act*, want ik ben nog niet *aan het einde van mijn Latijn*.

1

De maatschappelijke positie van vreemde talen

In de Lage Landen zijn van oudsher veel talen te horen: handel, nijverheid, godsdienstvrijheid en economische welvaart hadden een aanzuigende werking op mensen uit alle windstreken. Ook buiten het taalgebied kwamen Nederlandstaligen in contact met andere talen, doordat ze in de middeleeuwen door heel Europa trokken en vanaf de zeventiende eeuw ook naar andere continenten. Talenkennis was dus van groot belang. Dat werd bijvoorbeeld benadrukt in de etiquettegids *Nieuw handboek der wellevendheid* uit 1842, die meldt: ‘De kennis van vreemde talen [is] voor elk mensch van eenige beschaving, in onzen tijd van veel belang en, in verschillende omstandigheden des levens, [is het] noodzakelijk, daarin wel bedreven te zijn.’

Hoewel alle talen gelijk zijn, zijn sommige in de praktijk gelijker dan andere: er zijn talen die dominant zijn in bepaalde maatschappelijke domeinen, en er zijn talen die op school geleerd worden en waarvan leerboeken, woordenboeken en vertalingen in het Nederlands beschikbaar zijn, terwijl dat voor andere niet geldt. Het is gemakkelijk voorstelbaar dat dominante en op school onderwezen talen vaker figureren in uitdrukkingen. Om te zien of dat klopt, beschrijf ik in dit eerste hoofdstuk globaal de maatschappelijke positie van de verschillende vreemde talen in de loop van de tijd.

Spaans met God, Italiaans met vrouwen en Nederlands met paarden

Hoe sterk de taalkeuze kan afhangen van de situatie, blijkt uit een veel geciteerde uitspraak van Karel V (1500–1558), koning van Spanje en Rooms-Duits keizer. Volgens de overlevering zou hij – in het Frans – hebben gezegd:¹ ‘Ik spreek Spaans tegen God, Italiaans tegen de vrouwen, Frans tegen mannen en Duits (of Nederlands) tegen mijn paard.’ Of hij met *Duits* de Germaanse taal van Duitsland of van de Lage Landen bedoelde, is onzeker: in deze periode werd *Duits* wel voor beide variëteiten gebruikt.

Karel was geboren in Gent en zijn moedertaal was Frans, maar hij leerde veel talen, waaronder Nederlands en Duits. Volgens tijdgenoten had hij een talenknobbel.² Van Karels uitspraak bestaat ook een Duitse variant en die luidt, met subtiële verschillen in de gekozen domeinen: ‘Zum Befehlen oder Gebieten brauche ich gern die deutsche, im Frauenzimmer die französische, im Rat die italienische Sprache.’ Wat Karel letterlijk heeft gezegd weten we niet, maar een tijdgenoot schreef:³

Keizer Karel V placht te zeggen: als ik met God wil praten, doe ik dat in het Spaans, omdat de taal van de Spanjaarden ernst en majesteit uitdrukt. Met vrienden praat ik Italiaans, omdat de taal van de Italianen vriendelijk klinkt. En om iemand te verleiden praat ik Frans, want geen enkele taal klinkt verleidelijker. Maar als ik iemand wil bedreigen of berispen gebruik ik Duits, want die taal is dreigend, hard en nadrukkelijk.

De taalkeuzes van Karel V zijn wel erg individueel, en weinigen zullen hem hierin hebben gevolgd – al was het maar omdat ze onvoldoende talenkennis bezaten. Maar sommige talen hadden in de maatschappij wel een streepje voor op de rest. Zo was Latijn van oudsher de internationale taal van de kerk, de wetenschap en de universiteit: de bovenste laag van de maatschappij dus. Die rol verloor Latijn pas in de tweede helft van de negentiende eeuw. Frans was van de dertiende

tot in de twintigste eeuw de taal van de adel, de hogere standen en de internationale handel. Italiaans speelde sinds het eind van de middeleeuwen een rol in het bankwezen, onder andere doordat Italiaanse handelaren vernieuwingen invoerden als het betalen met wisselbrieven, het geld wisselen en de dubbele of 'Italiaanse' boekhouding. Ook in de schilderkunst en de klassieke muziek (opera) speelde Italiaans tussen de zestiende en achttiende eeuw een grote rol. In handelscontacten bediende men zich soms van Engels. In de negentiende eeuw nam Duits enige tijd de rol op zich van internationale wetenschapstaal, onder andere dankzij Duitstalige geleerden als Kant, Hegel, Schopenhauer, de gebroeders Grimm, Von Humboldt, Marx, Engels en Freud. In de loop van de twintigste eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog kreeg het Engels een steeds sterkere internationale positie, met name binnen de wetenschap, het bedrijfsleven, de film- en televisiewereld en – in deze eeuw – de sociale media.⁴

In Vlaanderen is Frans in de hele geschiedenis de meest gesproken vreemde taal geweest: Vlaanderen grenst direct aan het Franstalige Wallonië, de culturele en politieke invloed van Frankrijk was altijd groot, en velen in Vlaanderen waren tot voor kort in meerdere of mindere mate tweetalig. In de Belgische grondwet is in 1993 vastgelegd dat België een federale staat is, samengesteld uit vier taalgebieden: het Nederlandse taalgebied, het Franse taalgebied, het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad en het Duitse taalgebied. Volgens de grondwet moet het Standaardnederlands in Vlaanderen door iedereen gebruikt worden in drie domeinen van het maatschappelijke leven: het onderwijs, de overheid en de rechtspraak. Het taalgebruik in alle andere situaties behoort tot de privélevenssfeer en is vrij. De Nederlandse grondwet bevat geen artikel over de positie van het Nederlands.

Latijn, Frans, Italiaans, Duits en Engels hadden dus in bepaalde periodes aanzien in specifieke maatschappelijke domeinen. Andere talen werden en worden vooral thuis en in het sociale verkeer gebruikt. Over hun positie en over hoe taalgebruikers in het verleden tegenover die talen stonden, is minder bekend, omdat we ons moeten behelpen met toevallige uitspraken en toevallig bewaard gebleven

bronnen, die vaak een gekleurd beeld geven: zo hebben literaire werken, kluchten en poëzie meestal een bijbedoeling, namelijk de eigen taal bezingen of de spot drijven met sprekers van andere talen.⁵

Wel weten we hoe Nederlanders en Vlamingen *momenteel* tegen de verschillende talen aankijken en welke talen ze wanneer gebruiken. Er zijn hierover recent namelijk verschillende enquêtes opgesteld door de Taalunie en het CBS.⁶ Uit die enquêtes bleek dat de meest gesproken thuistalen in Nederland – naast Nederlands en Fries – Engels, Turks, Marokkaans-Arabisch/Berbers, Chinees en Pools zijn, en dat op sociale media het Nederlands het meest wordt gebruikt, gevolgd door het Engels. In Vlaanderen spelen naast de genoemde talen ook Frans, Duits, Italiaans en Spaans een rol. Nederlands is in het sociale verkeer (zowel in de naaste omgeving als buitenshuis) de dominante taal in Nederland en Vlaanderen, behalve in Friesland, waar zestig procent van de taalgebruikers Fries hanteert, al dan niet naast Nederlands. Alleen in het hoger onderwijs wordt het Nederlands met name in Nederland steeds meer verdrongen door het Engels, al is er – mede dankzij allerlei bezorgde waarschuwingen – inmiddels sprake van een tegenbeweging.⁷

Uit onderzoek van de EU blijkt dat in Nederland 86,4 procent van de volwassenen momenteel meer dan één taal spreekt en in België 78,6 procent. Dat ligt boven het Europese gemiddelde van 65 procent, met uitschieters naar boven (de Scandinavische landen met meer dan 90 procent) en naar beneden (het Verenigd Koninkrijk, Roemenië en Albanië met minder dan 40 procent). Het verschil tussen Nederland en België kan worden verklaard uit het feit dat Vlaanderen en Wallonië niet apart zijn bevraagd; uit andere bronnen is bekend dat relatief veel Walen alleen Frans spreken.⁸

De maatschappelijke positie van vreemde talen is dus niet statisch, maar verandert in de loop van de tijd: zo heeft het Engels inmiddels de positie van het Latijn in het hoger onderwijs overgenomen. Vergelijkbare veranderingen zien we ook in het vreemdetalenonderwijs.